

Kisebb közlemények

GÁBRY GYÖRGY

Symphonia Ungarorum

„A magyarság középkori művelődéstörténelmének élén mintegy szimbólumként ott áll a népdallal való találkozás.”¹

Jóformán napjainkig lezáratlan vitákat kavart fel Szt. Gellért ún. Nagy Legendájának egy sokat idézett epizódja, amely bennünket — ezúttal — zenei szempontból érdekel. A vonatkozó rész eredeti szövege így hangzik:

— Accidit autem quodam tempore, ut pro defensione cuiusdam ad regem properaret et in eiusdem regionis parte silvosa, que usui porcorum erat apta, sita erat quodam villa, in qua meridie hospitatus est. Ubi circa mediam noctem audit strepitum molarium, quod ipse alias non viderat. Mirabatur, quidnam hoc esset. Continuoque mulier, que molam trahebat, cantare cepit. Admirans autem episcopus, dixit ad Waltherum: „Walthere, audis symphoniam Ungarorum, qualiter sonat?” Riseruntque ambo de carmine isto. Cumque mola solius manu traheretur mulieris et cantus cresceret in altum, episcopus autem lecto interim iaceret, adhuc subridens ait: Walthere, edissere michi, quis istius melodie cantus sit, qui meam cantoria sua cessare compellit lectionem.” At ille: „Ista modulatio carminis est, inquit, mulier que cantat, ancilla est huius hospitis, apud quem hospitamus, que molit triticum domini sui, tempore quo alia molendina in regione ista reperiri omnino non possunt.” Cui episcopus: „Arte, inquit, currit an labore?” Ait Waltherus: „Arte et labore, non quolibet trahendo iumento, sed manu propria circumferente.” — „O miranda res, ait episcopus. qualiter se pascit humana generatio. Nisi enim esset ars, laborem quis posset tolerare? Felix, inquit, mulier, que sub alterius potestate posita, sic dulciter debitum servitium absque murmuratione leta impendit.” Cui etiam non modicum pondus pecunie ei portari precepit.²

A Gellért-legendá „énekes szolgája” már Karácsonyi Jánosnál feltűnik, aki monográfiájában felhívja a figyelmet a népdalnak ezen legelső írásos említésére.³ Ő maga az „audis symphoniam Ungarorum”-kifejezést így adja vissza: „Hallod a magyarok dalát?” — ezzel mintegy tompítani igyekezően a párbeszédben mutatkozó humor élet. Hogy pedig tudatosan, azt hozzáfűzött megjegyzése igazolja (oly különös volt ez előttük, a monostorban élők előtt, hogy nevetnek rajta, nem gúnyból, hanem a szokatlanság miatt). Holott éppen ez a tréfalkozás és a reákövetkező ismételt nevetés, amelyet néhány kommentátor óvatosan kikerül, ez adja meg a jelenet sajátos báját és egyben az értelmezés kulcsát!

Fel kell tételeznünk, és ez az alapszövegből világosan kitűnik, hogy itt nem csupán a szolgálóleány éneke „szokatlan” (ezt a párbeszéd egyéb kifejezései — cantus, carmen, melodia — jelölnék), hanem a teljes hangzásvilág: a kézimelom zúgásával egybevegyülő dalolás. Erre a furesa — és az idegenajkú püspök számára zavaró — együttesre alkalmazza Gellért a Symphonia Ungarorum megjelölést.

¹ Szabolcsi Bence: A magyar zenetörténet kézikönyve (Bpest. 1955. 2. kiad.) 11. l.

² Legenda maior Sancti Gerhardi. Kiadta: Szentpétery Imre, Scriptores Rerum Hungaricarum... (Bpest. 1938.) II. köt. 497—498. Korszerű magyar fordítását lásd *Legény Dezső*: A magyar zene krónikája (Bpest. 1962.) 15. l.

³ Karácsonyi János: Szent-Gellért esanádi püspök élete és művei (Bpest. 1887.) 137. l.

Ebből a nézőpontból rendkívül érdekes Láncey Gyula fejtegetése, amely a múlt század végétől sorozatosan kiadott Beőthy—Badics-féle Képes Magyar Irodalomtörténet lapjain látott napvilágot:

„Az élénk érzésű olasz megütődik az egész tüneményen, s nyilván izgatja, zavarja a soha nem hallott nóta, pedig már ekkor éveket töltött az országban. E sajtóságos ritmusok őt és kísérőjét, a csanádi zárdaiskola magisterét, a német Walthert nevetésre fakasztják. A püspök élcel, midőn a *magyarok symphoniáját* emlegeti. Közel fekszik a kísértés ezt valami magyar zenedarabra, dalra magyarázni. Ámde *symphonia*: a középkori világ nyelvén *mindig és kizárólag hangszert* jelentett, melyet régi glosszáriumok közepes pontossággal, de fajlagosan felismerhetőleg megjelölnek.”⁴

Láncey tehát — jöllehet némi túlzással — elsőként hívja fel a figyelmet elemzésünk tárgyának *hangszeres* jellegére. Tévedése viszont az, hogy a számításba vehető (és e fogalomkörbe tartozó) típusok közül éppen a dudát választja ki. Ezzel, valamint egyéb, zenei vonatkozású kifejezések túlzó magyarázatával hosszú időre elfogadhatatlanná tette koncepcióját.⁵

Magától értetődik, hogy Láncey álláspontját sokan bírálták. Mindenekelőtt az egykorú zenei szakírók reflektáltak tetteire. Így a század elején, együgyyanazon évben, három reflexiót is említhetünk. Osváth János „Nemzeti zeneművészet” című, töredékben maradt munkája részletesen foglalkozik a kérdéssel. Nagy apparátust megmozgató művében Osváth cáfolja Láncey azon állítását, miszerint a *symphonia*-szó „mindig és kizárólag” hangszert jelölne a korban. Utal a kifejezés alapértelmére, az együtthangzásra, és kissé tendenciózusan főként az általánosabb értelmezéseket ragadja ki a forrásokból.⁶ Abban viszont egyetért Lánceyval, hogy „ez a magyar *symphonia* csak élcelés a malomszer zúgásával vegyest felhangzó ének felett”.

A másik két szerző szereplése e tárgyban másodlagos jelentőségű. Fabó Bertalan sokat bíralt műve („A magyar népdal zenei fejlődése”) szinte kritika nélkül idézi Karácsonyi és Láncey megállapításait. Erről indít azután széleskörű polémiát Seprődy János, hevesen bírálva Fabó munkáját.⁷ Ennek a vitának a részleteit, mint témánktól eltérőt, ezúttal mellőzzük, mintahogy nem térünk ki arra a — mai napig megoldatlan — kérdésre sem, hogy vajon a *Legenda maior* egykorú vagy későbbi betoldások eredményeként jött létre.⁸

Az irodalomtörténészek közül elsősorban Himpfner Béla cikke érdemel figyelmet, aki Horváth Cirill azonos című cikkére válaszolva, zenei szempontból egyenesen „vonzónak” tartja az epizódot.⁹ Szerinte a lényeg mindenképpen a „Symphonia Ungarorum”-kifejezés értelmezése, és — Láncey után — van bátorsága a hangszernév jogosultságát hangsúlyozni. Helyesen mutat rá, hogy „symphonia” (chifonic, cifonia stb.) főként organistrum (tehát forgólant) értelmű. Odáig azonban már nem jut el, hogy ezt az értelmezést belehelyezze a történeti szituációjába.

Himpfner eredményeit egészíti ki azután Balogh József sok tekintetben egyedülállóan érdekes eszmefuttatása („Szent Gellért és a Symphonia Ungarorum” címen). A kézimalom működésének elemzése kapcsán ugyanis magyarázatot talál a változatlan alaphang — quasi basis cantus — és a dallam összefüggésére.¹⁰ Végül mégis arra a megállapításra jut, hogy „symphonia Ungarorum” = „Magyarok zenekára”!

⁴ *Beőthy-Badics*: A magyar irodalom története. Képes díszmunka (Bpest. 1906. 1. kiad.: 1895) I. köt. 64. sk. 1.

⁵ „Egy önálló magyar zene-ritmusnak legelső, pozitív megállapítása ez: az önálló magyar népzenenek történeti emléke olyan időkből, midőn cigány még nem volt ebben az országban.” Uo.

⁶ *Osváth*: i. m. Bpest. 1908. I. köt. 14. sk. 1.

⁷ Seprődy János bírálatát lásd Erd. Múz., 1908. 5—6. sz. További vita uo. 1909. 2. számban.

⁸ A vonatkozó irodalmat lásd *iff. Horváth János: A Gellért-legendák forrásértéke* (MTA I. oszt. közl. XUI.) c. tanulmányában.

⁹ Lásd „A Gellért-legenda énekes szolgálója” c. cikkeket (EPhK, XXXIV. 1910. 313. és 391. l.).

¹⁰ Rudolf v. Ficker osztrák zenetudósra hivatkozva utal arra az általános középkori praxisra, amely a melódia alatt egy állandó hang alkalmazásával képez összhangot. Többek közt idézi Giraldu Cambrensis 1200 körüli sorait erről (*Descriptio Cambriae. De symphonicis. eorum*

Röviddel Balogh tanulmánya után látott napvilágot Haraszti Emil „Hangutánzás és jelentésváltozás az egyetemes és a magyar hangszer-történetben” című könyve, amely ezideig a legalaposabb organografiai munka magyar nyelven. Haraszti ebben egyértelműen állást foglal a fogalom hangszernev-jelentése mellett.¹¹ Több mint egy évtized után viszont Lajtha László és Dincsér Oszkár ellentmondanak e felfogásnak és a forgólant ismertetése kapcsán kijelentik: „E feltevés a Gellért-legenda hangszerének megfajtaéseit szaporítja ugyan, de számunkra nem meggyőző.”¹²

Mindezek után önként felvetődik a kérdés, hogy mi az oka ennek a meglehetősen nagyfokú bizonytalanságnak, az egymásnak ellentmondó (és sokszor önmagán belül is ellentmondásos) álláspontok sűrű váltakozásának, az egész probléma megoldatlanságának. Úgy gondoljuk, hogy a magyarázók egyrésze inkább a fogalom filológiai elemzésével foglalkozott (konkrét hangszerismeret nélkül), míg a többi egy-egy hangszer típus ismertetését vállalva talán nem mérlegelte tárgyának teljes fogalomkörét. Haraszti pedig — művének említett helyén — nem tartotta szükségesnek, hogy álláspontját részleteiben kifejtsen. Mi mindenesetre az ő koncepciójából indulunk ki, amikor kísérletet teszünk ennek a fogalomnak a megvilágítására.

A symphonia-szó régi görög értelmezésben összecsendülést, összhangot jelent. A középkor folyamán több hang — esetleg több hangszer — együttes hangzása, egészen a mai „szimfónikus” értelméig. A X. századi Musica Enchiriadis (tévésen Hucbaldusnak tulajdonított) traktátus szerint: „est autem symphonia vocum disparium inter se iuncturam dulcis concentus”¹³ — mást: „symphonia quid est? dulcis quorundam vocum conmixtio”.¹⁴ A kifejezés instrumentális vonatkozásairól Du Cange glossáriuma ad áttekintést, amelyből Lánzy is meríthetett.¹⁵

Az idők során a fogalom egyre szűkítette körét, miközben jelentésváltozáson ment át. Curt Sachs hívja fel a figyelmet, hogy amíg a VII. századi Isidorus Hispanensis a kétfenekű dobot érti e néven, addig Johannes de Muris 1300 körül már világosan és egyértelműen állíthatja, hogy „symphonia aut organistrum” — tehát forgólant értelmében.¹⁶ Haraszti Emil, aki említett tanulmányában főként e fogalom hangutánzó jellegét kutatja, kifejti, hogy a symphonia-szó különböző hangszerekre (dob, duda, forgólant) való átvitelében a közös motívum: a mély és magas hangok együtthangzása.¹⁷

Ez a sajátosság mindenképpen az organistrum jellemzője, amelynek részletes taglalására J. Rühlmann, majd Fr. W. Galpin külön fejezetet szentelnek.¹⁸ Előbbi az organistrumot az or-

cantibus. Lásd Balogh József: i. m. Bpest. 1926). Az egykorú mahnokról kitérő adatokat közöl R. Benett and J. Elton: History of Corn Milling, 1—4 vols. (London—Liverpool. 1898—1904), újabban pedig Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséről (Századok, XCII. 1958. 277. l.) c. tanulmánya.

¹¹ „Ahol szerintünk nem lehet kétség, mint a *Symphonia Ungarorum* húros test értelmezésében, ott is mennyi föltevéssel és magyarázattal találkozunk. (Lábjegyzet:) A bakonybéli epizód *Symphonia Ungarorum* értelmezésére is számtalan elméletet állítottak fel, legújabbán Balogh József is. A középkori latin organografia egyik legközönségesebb hangszer neve a *symphonia*, amely dudát vagy organistrumot (nyenyere) vagy kettős bőrzetű, kétfenekű dobot jelent. Minden okunk megvan reá, hogy föltételezzük, hogy az olasz műveltségű, zeneileg is képzett Gellért, a csanádi énekiskola megalapítója, tudatosan használta a *symphonia* kifejezést hangszer értelemben (szerintünk organistrum értelemben).” Lásd Haraszti Emil: i. m. Bpest. 1926. 63. sk. 1.

¹² Lajtha László—Dincsér Oszkár: A tekerő (Néprajzi Értesítő, XXXI. 1939. 103. sk. 1.).

¹³ I. m. c. X. Lásd Migne: Patrologiae . . . stb. 132. köt. 966. l.

¹⁴ Schola Enchiriadis c. II. Lásd Migne: Patrologiae . . . stb. 132. köt. 995. l.

¹⁵ Glossaria mediae et infimae latinitatis. *Symphonia* címszava.

¹⁶ Real-Lexikon der Musikinstrumente (Berlin. 1913) *Symphonie* címszava.

¹⁷ Haraszti: i. m. 64. sk. 1.

¹⁸ J. Rühlmann: Geschichte der Bogeninstrumente (Braunschweig. 1882) 66. sk. 1. Továbbá Fr. W. Galpin: Old English Instruments of Music (London 1910. 4. kiad.: 1965). „Organistrum and Symphony” c. fejezete.

ganum és instrumentum szavakból vezeti le, ezzel is hangsúlyozva a hangszer összefüggését a kezdeti többszólamúsággal. Rühlmann szerint a legkorábbi ismert ábrázolás az 1000. évre tehető,¹⁹ és ugyanezen időszakban ad róla leírást Odo, Cluny-i apát „Quomodo organistrum constructur” című traktátusában.²⁰ Galpin könyvének érdekessége viszont, hogy — Rühlmann hiányzó adatait angol példákkal egészítve ki — rámutat egy általa feltételezett névváltozás (organistrum — symphonia) valószínű idejére, a XIV. század elején.

Werner Bachmann, aki legutóbb összefoglaló művet adott ki középkori hangszerekről,²¹ némileg módosítja a fenti megállapításokat. Mindenekelőtt néhány téves datálást igazít helyre.²² Szerinte ugyanis nincsen hiteles adat arra vonatkozólag, hogy 1150 előtt az egykorú irodalom említené vagy ábrázolná a forgólautot. Nézete szerint a kétféle elnevezésben sem mutatható ki névváltozás, inkább az egymásmellettség jellemzi az előfordulásokat.

Egy azonban kétségtelen. Ez a tipikusan középkori hangszer valóban az organum-technikában gyökerezik.²³ Az eredetileg háromhúrú példányoknál az alaphang és annak kvintje szolgált a dallamhúron — érintők segítségével — megszólaló melódiák kíséretéül. A forgatott kerék frik-siója által gerjesztett húrok hangja egyébként sokban emlékeztet a dudának légszákból kipréselt levegővel megszólaltatott hangjára. Utóbbinak a hangzatvilága is megegyező elemzett hangszereink ún. fakturájával (felrakásával). (A vonatkozó illusztrációt lásd a kötet végén.)

És ha most az organistrumot képzeletben behelyettesítjük a Gellért-legendá epizódjába, ahol a kézimalom zúgása felett a szolgáló éneke a „magasba lendült” (cresceret in altum) — megkapjuk azt a szituációt, amelyre a püspök a maga kis paraboláját komponálta. Ehhez a felismeréshez képest valóban másodlagos jelentőségű, hogy a legenda-részlet egykorú vagy sem (hisz a symphonia-típus az egész középkor folyamán virulens), inkább arra a tényre mutat rá, hogy művelődéstörténetünk kezdeteinél nemcsak az ének, a népdal, de — ha primitív kézimalom formájában is — a hangszer szintén jelen van és említődik.

Egyelőre ugyan csak példázatképpen, de meg kell becsülnünk ezt az adalékot, hisz ugyanúgy a nagyvilág hangján szól hozzánk, mint az európai kultúra többi követe hazánkban. És nemcsak látni fogjuk, hogy nem „pusztába kiáltó szó” ez a híradás.

Illusztráció a „Symphonia Ungarorum” c. közleményhez